

Чернігівська обласна універсальна наукова
бібліотека ім. В.Г.Короленка

Пантелеймон Куліш: міфи і реальність
методично-бібліографічні матеріали

Чернігів - 2009

Куліш П.О.: методично-бібліографічні матеріали / ОУНБ ім. В. Г. Короленка; підгот. О. Рижаєва; відп. за вип. І. Аліференко. – Чернігів. – 2009. – 32 с.

Видання присвячене одній з найяскравіших постатей культурного життя ХІХ століття – письменника, літературознавця, філолога, історика, видавця, публіциста, етнографа і фольклориста, педагога, філософа, перекладача Пантелеймона Олександровича Куліша. Заходи, пропонувані бібліотекам області, мають на меті висвітлення його незвичайної особистості, багатогранність таланту якої і новаторство у більшості напрямків діяльності не були до недавнього часу належно оцінені українським суспільством.

Видання адресоване бібліотечним працівникам області та всім, хто цікавиться творчістю П. Куліша.

Матеріал підготувала О. Рижаєва
Відповідальний за випуск І. Аліференко
Комп'ютерний набір: В. Шевченко.
Комп'ютерне макетування: Л. Олійник
Ризограф ОУНБ ім. В. Г. Короленка
Тираж:

«..Дедалі все видніше і видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я, а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, - про те можна здогадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет «Досвіток», перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор «Записок о Южной Руси», «Чорної ради» і сили інших цінних праць – має право на нашу велику повагу і вдячність».

М.Коцюбинський.

Пантелеймон Куліш був однією з найкolorитніших постатей свого часу в українській літературі і в українському суспільному житті, надзвичайно обдарованою особистістю. Письменник, перекладач, літературознавець, філолог, історик, філософ, публіцист, етнограф і фольклорист, педагог, видавець – «культурник», як він сам себе називав. Загалом, першопроходець у багатьох напрямках своєї діяльності. Культурницьке подвижництво захоплено вітала величезна частина суспільства, мимоволі утворюючи навколо його особистості атмосферу творчої таємничості. Той постійний інтерес підтримувався передовсім самою діяльністю Куліша, в основі якої було бажання дійти своїм словом до найширших народних мас. Саме цим і зумовлена його багаторічна праця над перекладом Біблії українською мовою. Саме з цією метою він брався за видання дешевої книжкової серії «Сільська бібліотека». Саме тому він послідовно і твердо працює над формуванням у суспільній свідомості переконання про життєву необхідність розвитку національної літератури, української мови, без нормального функціонування якої на всіх рівнях поступ нації неможливий.

Життєва позиція Пантелеймона Куліша, його громадянська заангажованість часто відзначалися драматичною суперечливістю, що інколи призводило до неоднозначного їх розуміння і сприйняття суспільним загалом. Справді, важко назвати Куліша людиною компромісів, але непохитність його стосувалася основного – збереження самобутності українського народу, його духовних надбань, традицій, культури.

Пристрасна натура письменника мовби металася в постійному пошуку пристановища для тих високих устремлінь, що живили його і як людину, і як громадського діяча. Навіть особисте життя «гарячого Панька» позначене відчутними слідами – рубцями набування того досвіду. Одружений з О. Білозерською, відомою в українській літературі як Ганна Барвінок, він певний час метався у пошуках якогось примарного ідеалу жінки, зав'язуючи романи то з панночками Л. Милорадовичівною та Г. Рентель, то з Марком Вовчком, то з П. Глібовою (дружиною Л. Глібова), то з вихованкою київського Інституту шляхетних дівчат Г. Ніколаєвою (архівні матеріали та листування з якою були розшукані нещодавно). Усі ці романи завдавали нестерпного болю його вірній дружині та приносили гіркі розчарування самому Кулішеві.

Щоб по-справжньому пізнати Пантелеймона Куліша, треба мати всі його твори, всі архівні матеріали, листи, щоденники тощо. Значна частина першоджерел все ще залишається недоступною, бо видавали Куліша мало, за радянської влади це ім'я замовчувалося. Щоденник же Пантелеймона Олександровича дійшов до нас у копіях завдяки О. Куліш-Білозерській та київському історико-архівісту І. Каманіну. Велику вагу мають Кулішеві листи, які вважаються чи не найповнішим джерелом інформації про українське літературно-мистецьке життя XIX сторіччя. І в щоденниках, і в листах відчутні його темперамент, стиль,

філософія, віра в свої погляди. Колосальна Кулішева спадщина зосереджена у багатьох місцях, безліч свідчень про нього «розкидані» у різних опублікованих (значна частина з яких вже раритетні) і невиданих джерелах – усе це не під силу зібрати, проаналізувати, систематизувати одній людині.

На щастя, нині ім'я Панька Куліша повернено з ряду одіозних до ряду шанованих. Створено Міжнародний благодійний «Фонд Пантелеймона Куліша», який бере активну участь у виданні матеріалів та відродженні об'єктів пов'язаних з його іменем, зокрема, музею-заповідника «Ганнина Пустинь» у Мотронівці, встановлює кулішівські стипендії тощо.

Стараннями Інституту критики за підтримки Українського наукового інституту Гарвардського університету розпочато видання фундаментального 35-томного зібрання Кулішевих творів у семи серіях. Словом, нарешті видатний український митець, подвижник і мислитель потроху повертається в Україну. Долучитися до цього процесу належить і бібліотечним працівникам.

Багатогранність Пантелеймона Куліша не дає змоги в рамках одного видання розкрити всі таємниці біографії великого земляка та його літературної, історичної, етнографічної, фольклорної, публіцистичної, філософської спадщини.

Частково літературна спадщина Куліша була розглянута у виданні ОУНБ ім. В. Г. Короленка 1994 року «**Цей невгамовний Куліш**». Дане видання має на меті поглянути на його постать і діяльність з іншого боку.

Пропонуємо бібліотечним закладам разом з іншими установами культури провести акцію «**І буде дух його із віку в вік сіяти...**», яка має включити в себе ряд важливих заходів, орієнтованих на розкриття особистості письменника і громадянина Пантелеймона Олександровича Куліша та ознайомлення якомога більшого кола користувачів бібліотек з його багатогранною творчістю. Ось лише деякі теми, які можна висвітлити під час заходів: «**Пантелеймон Куліш: митець, вчений, громадянин**», «**Куліш – організатор і творець нового українського письменства**», «**Основоположник українського історичного роману**», «**Куліш і Шевченко – два крила нації**», «**Пантелеймон Куліш та його епоха**», «**Українська пісня у життєтворчості Куліша**», «**Пантелеймон Куліш як дослідник українського козацтва**», «**Листи і щоденники П. Куліша – дзеркало доби**» тощо. Радимо акцію провести у формі Кулішевих читань.

До читань «**І буде дух його із віку в вік сіяти...**» пропонуємо включити (на вибір):

1. **Пантелеймон Куліш – подвижник нації.** Розгорнута озвучена виставка документів.
2. «**Нехай за нас наше діло говорить...**». **Пантелеймон Куліш: міфи і реальність.**

Вечір - дослідження.

3. **Образ України у творчості Куліша.** Літературно-музичний вечір.

4. «**Розіллюсь по ріднім краю...**». Вечір поезії.

5. **Наодинці з Кулішем: За щоденниками і листами письменника.** Засідання літературного клубу.

6. **Шевченко – Куліш: творчий діалог чи протистояння?** Вечір- дискусія.

7. **Особистість, письменник, мислитель.** Бібліографічний огляд документів.

Нижче пропонуємо сценарій вечора-дослідження «**Нехай за нас наше діло говорить...**».

«Нехай за нас наше діло говорить...».
Пантелеймон Куліш: міфи і реальність.

Вечір-дослідження.

Дійові особи:

Ведучий
Дослідник I
Дослідник II

Письменник
Читець I
Читець II

Ведучий: Пантелеймон Куліш досі залишається чи не найбільшою загадкою української культури та й нації загалом. Один з її не просто ключових творців, а основоположників протягом цілого століття був не лише підданий обструкції, а буквально викреслений з історії. Здається, чогось схожого годі знайти у жодної іншої нації світу. І це йдеться про постать, неперебутню роль якої засвідчив навіть такий вимогливий авторитет, як Микола Хвильовий, зауваживши свого часу: «Що ж до науки, до політики й культури в широкому розумінні слова, то тут більшого за Куліша я не бачу. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до західного типу інтелігента».

І так вважав не лише Хвильовий. «Перворядною зіркою в нашому письменстві», «одним з корифеїв нашої літератури» називав його Іван Франко, «піонером культури на Україні» – Микола Зеров. Куліш « б'є в точку всесвітньої, людської культури, котра підніме наш народ», – відмічав Михайло Драгоманов. Зрештою, сам Тарас Шевченко нерідко звертався до нього не інакше як «милий друже мій великий...».

Тим не менше, як сучасники, так і нащадки то в несамовитому захваті вивищували його на найпочесніші п'єдестали, то не в менш несамовитій люті скидали його з цих п'єдесталів і піддавали гонінням чи забуттю. Одіозне радянське літературознавство старанно й методично клеїло йому ярлик «запеклого слов'янофіла й українського буржуазного націоналіста», цілковито не переймаючись тим, що одна частина цього вислову, м'яко кажучи, заперечує іншу.

Будемо вважати наш вечір лише маленькою спробою доторкнутися до особистості цього генія. Не претендуючи на істину, давайте спробуємо розібратися у постаті самого Куліша та його внеску в культуру нашого народу.

Дослідник I: Складна це була особистість; і як багато мав псевдонімів, так багато, здавалося, й облич. Змінювався часом кардинально як людина. Боровся, шукав, чинив якісь непередбачувані вчинки, писав твори високого і темного духу, не раз дратував громадянство екстравагантностями. Зрештою, відрікся суспільного життя, усамітнився на хуторі, власними руками обробляв землю, перекладав Шекспіра та Біблію, пережив жахливу пожежу, в якій загинула багаторічна праця його і зібрана бібліотека, і, нарешті, в самотині помер, забутий і зневажений.

Так, справді, в радянські часи інтерпретація П. Куліша і як письменника, і як вченого, мислителя, громадського діяча була піддана значним, а то й абсурдним деформаціям, коли його вульгаризували й принижували, показуючи як постать хай і визначну, однак передусім «складну і суперечливу», вкладаючи в останнє тільки негативну характеристичність.

Дослідник II: Вибачте, колего, але ж ви не можете не погодитися з тим, що Куліш був, на відміну від Шевченка, як справедливо відмічали ще радянські дослідники, прибічником консервативного, ба навіть реакційного табору, ідеологом буржуазного лібералізму та націоналізму, проповідником народницького хуторянства. Спадщина Пантелеймона Куліша ідейно шкідлива. Він був антиподом, якщо не сказати ворогом великого Кобзаря (пам'ятаєте, як назвав він Шевченкову поезію «распущенною и полупьяною музою?»).

Деякі ідеї і думки Куліша і для сучасної незалежної України видаються явно несимпатичними і навіть неприйнятними, особливо ті, що стосуються його ставлення до проблеми політичної незалежності України, «двоєдності руського народу», майже рабської патетики, прихильності та покори стосовно великоруської імперської держави і сприйняття царату як уособлення політичної єдності народу, возвеличення Петра I і Катерини II. А українське козацтво він подає переважно як руйнівний елемент.

Дослідник I: Ні, колего, за усім цим криється безпросвітний, зрештою, навіть безнадійний примітивізм суспільної думки.

Так, справді, і шлях, і доля, і творчість Куліша були неоднозначними, бо надто складним був його характер. Але підганяти Пантелеймона Олександровича під зарані сконструйовані схеми неможливо, як неможливо взагалі українську душу, український характер змалювати однією лише білою або чорною фарбою.

Дуже важливий штрих: Т. Шевченко і П. Куліш принципово різнилися не так в ідеології, класовій орієнтації, ідеалах, як у психіці, освіті та вихованні. Вони були побратимами і суперниками, але ніколи – ворогами.

А тепер по суті питання. В кожному окремому випадку, якщо ставити за мету докопатись до істини, можна знайти причини і пояснення для всіх Кулішевих ідей і думок.

Кожен з його постулатів, чи то погляди на роль козацтва, «двоєдності нації», покликання і роль інтелігенції в пробудженні нації – все те було лише проекцією реалій тогочасної дійсності.

Так, Кулішеві й досі дорікають, що він негативно поставився до народних рухів. Але за що письменник їх критикував? У козацьких та гайдамацьких повстаннях він бачив не лише боротьбу за національне та соціальне визволення, а й «розбій лютий», «путь хижачтва скверний», анархію, руйнацію культурних здобутків. Цього «культурник» і гуманіст Куліш не міг їм вибачити.

Письменник: «Шляхом козащини і гайдамащини нікуди йти. Усі шляхи перегороджені початками культури».

П. Куліш, з листа до І. Пулюя, 1875 р.

Читець I: Ні, миле браттє, ні! Се не дорога вам:

Се балка та грузька, в котрій пани тонули,
Що, затемнивши світ авгурством мужикам,
Самі їх з темряви і досі не зорнули.
Гей, не звіряйтеся письменним ницакам!
Вони вже раз дурних у невилазну пхнули.
Чим хоч ехидство зви, як хоч ножа святи –
Кривавим манівцем до щастя не дойти.

П. Куліш.

Дослідник I: Неможливо не помітити головного: тема всього життя П.Куліша – пошук основної лінії поділу всього у світі на те, що за Україну і проти неї. У наполегливому служінні українській національній ідеї – незаперечна константа діяльності Куліша, у ній його одноцільність і послідовність. Україна і її народ – ось те, заради чого вся його каторжна праця.

Дослідник II: Та про що ви говорите, який народ?

Хіба ж він його любив? Пам'ятаєте?:

«Народе без пуття, без честі, без поваги,
Без правди у завітах предків диких...

Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих»?

Дослідник I: Мушу вам заперечити. Тільки той, хто по-справжньому любить свою країну і свій народ, має право так сказати. Хіба ж не з гіркотою і відчаєм написав Куліш ці рядки?

Потрібна була нелюдська сила волі і мужність, щоб звинуватити народ, до якого належиш ти сам, у неспроможності цивілізуватися. Жоден з українських класиків не говорив своїм землякам таких жорстоких і невітшних істин, як Куліш у трактаті «Хуторская философия»: «Ми залишалися татарськими недобитками навіть і тоді, коли татари, в свою чергу, були нами побиті і придушені». Але за тим було велике бажання розбудити у нації її найкращі якості, підштовхнути до усвідомлення своєї національної сили та національної гідності.

Причина, з якої народ в Україні «переводиться нінащо», як вважав письменник, в його історії: «чого не перебув він, які недолюдки з нього не знущались. А в його більше людяності осталося, ніж у москаля і ляха. Коли не ймете віри серцю, то пойміть віри самим ляхам і москалям, котрі оддають йому зверхність над своїм плем'ям щодо натури доброї, щодо духовного розуму». Тільки справжній український патріот міг так написати.

Дослідник II: Теж мені український патріот, котрий у своїх віршах наголошує на високоцивілізаційній ролі Петра I та Катерини II, мріє про «слияние в одно государство южного русского племени с северным»!

Дослідник I: Та ні, не втоплював Куліш Україну в самодержавній, деспотичній, хижацькій Росії. Навпаки – його найзаповітнішою мрією було вирвати її звідти:

Читець II: Обманщице, кого ти не лестила,
Кому м'яких не слала ти перин?
Ще мало ти людей занапастила,
Що вірили обіцянкам твоїм?

Обняти світ залізними руками
Силкуєшся, щоб людському уму
Спорудити з продажними попами
Вселенську безвиходну тюрму.

П. Куліш.

Дослідник I: На жаль, ці «залізні обійми» ми відчуваємо і досі. Зауважу: і найвидатніші політики припускалися помилкових суджень та рішень. П. Куліш не був політиком від природи: він не вмів лукавити і грати ролі. І в заблудженнях був чесним і довірливим. Окрім того, в силу тих чи інших обставин просто не завжди міг висловлюватися відкрито, і сам про це говорив так: «...Я ховаю мій радикалізм під абажуром».

Читець I: Кобзарю! Не дивись ні на хвалу темноти,
Ні на письменницьку огуду за пісні,
І ласки не шукай ні в дуків, ні в голоти:
Дзвони собі, співай в святій самотині.

П. Куліш.

Ведучий: На відміну від багатьох інших українофілів Куліш – не лише полум'яний патріот України, борець за збереження і розвиток самобутності українського народу, а й «західник»,

що наполегливо пропагував і втілював у власних творах ідею засвоєння світових культурних надбань.

Дослідник II: Та який же він «західник», якщо назад, до хутора тягнув Україну?

Дослідник I: І тут ви теж не зовсім праві. Той Кулішів «хутір» є просто метафорою, символом життя у злагоді з природою та мораллю, «хутір» з європейською освіченістю, у якому вільно, неутиснено відчувається український національний дух, дістаючи собі підживлення як з власних ресурсів, так і з європейських, уникнувши при цьому розтління антицивілізацією та антиморальністю міст.

Дослідник II: Я вже не кажу про його непривабливі риси характеру: непоступливий, непосидючий, неспокійний, несправедливий (приміром, у деяких оцінках козаччини та Шевченка), нетактовний, незручний у спілкуванні, і т.д., і т.д., а ще погордливо аристократичний, самовпевнений, впертий, вибуховий, гарячий, бурхливий, розхристаний...

Дослідник I: Така вже була пристрасна вдача в «гарячого Панька Олельковича» (він любляв себе так іменувати): якщо вже доходив якогось висновку, то обстоював його з усім неймовірним патетичним запалом, на який лише був здатний, але минав час, мінялися обставини й еволюціонували погляди, Куліш доходив докорінно протилежного висновку і так само безапеляційно та самовіддано пропагував уже його. Відтак, як завважає професор Гарварду, відомий літературознавець Григорій Грабович, маємо не одного, а як мінімум трьох Кулішів, кожен з яких – напрочуд цілісна особистість, яка водночас старанно заперечує себе попередню.

Тому так складно досягнути масштаб Кулішевої особистості і його вражаючої творчості. Це неможливо зробити без видання усієї літературної, мовознавчої, фольклорної та етнографічної, історичної, публіцистичної, філософської, епістолярної спадщини письменника, яка, за оцінкою О. Дорошкевича, може скласти не менш як п'ятдесят великих томів.

Письменник: «Нехай за нас наше діло говорить, а не наші орації..., нехай нашим ворогам буде тяжко від нашої розумної праці!»

П. Куліш.

Ведучий: Мені здається, Куліш був своїм серед чужих і чужим серед своїх. Доля його – типова доля романтика, людини, яка прагне до еволюції, до змін, до того, щоб власним досвідом спробувати протилежне, суперечливе, не залишатися застиглим, нерухомим чи мертвим духом. Як маятник розхитувався він від одного до іншого: від романтизму до позитивізму, від православ'я – до ідеї природної релігії, від релігійного світогляду – до культу миротворчої науки, від козакофільства до козакофобства, яке, за його власним зізнанням, «аж до туркофільства довело», від західництва – до ярої критики західної культури.

Дослідник I: Всі Кулішеві метання, всі особливості його натури – в тому, «що він був водночас пронизаний струмами історичного терпіння й історичного нетерпіння, у тому, що він буквально попелів у намаганні пробудити, сформувані, здвигнути українську націю... Для мене ж це – уособлена у його власній життєвій долі історична доля самої України, яка на своєму шляхові теж ось так шукала, металась, змінювала орієнтації (згадаймо драматизм пошуку союзників і Хмельницьким, і Виговським, і Петром Дорошенком, й Іваном Мазепою) ... Хіба не варто зробити з цього висновки, що береги, до яких приставав Куліш, його випроби та апробації – то береги, випроби та апробації самої України на її історичному шляхові?».

А. Погрібний.

Ведучий : Не тільки справа науки, а й нас, читачів, дослідити безмежно цікавий шлях буття і творчості «гарячого Панька», відшукати відповідь на питання: що становить сутність феномена Куліша? Що є причиною його суперечливих вчинків, почуттів і думок? А головне – яка справжня вартість його поезії, перекладів, літературно-критичних, наукових праць, оповідань і романів? – тим більше, що немало закидів на адресу П.Куліша були реальними, а своєрідним романом було його життя. Правда, завдання це аж надто складне.

Частково відповідь на питання може дати його життя як шлях формування світогляду, ідеалів, характеру, сфери почуттів, роздумів, діяння, мети, шляхів досягнення її.

Навіть канва цього життя без аналітичних інтерпретацій достатньо промовиста.

Дослідник І: Народився Пантелеймон Олександрович 7 серпня / 26 липня 1819 р. у містечку Воронежі колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер – Сумська область) в родині заможного селянина, вихідця з давнього козацько-старшинського роду. Виростав серед старосвітського хутірнього побуту, у пошані до народних звичаїв та обрядів. Любов до народного мистецтва, української пісні увійшли в серце, душу Куліша з раннього дитинства завдяки матері, котра, хоч і не була освіченою, за висловом самого Куліша, «думала піснями».

Навчався у повітовому училищі, Новгород-Сіверській гімназії, з кінця 30-х років – слухач лекцій у Київському університеті. У цей же час дебютує з міфологічно-етнографічними оповіданнями.

З 1841 року викладає російську словесність та історію у Луцьку, Києві та Рівному, багато мандрує Україною, працює на різних посадах. В цей же час заявляє про себе як письменник, захоплюється романтичним рухом. Опублікувавши перші розділи роману «Чорна рада» в журналі «Современник», здобуває визнання громадськості, отримує від тодішнього редактора часопису, ректора Петербурзького університету П. Плетньова, який високо оцінив письменницький і філологічний талант Куліша, запрошення на викладацьку роботу.

Ведучий: Геній без диплома... Куліш не мав не лише вищої освіти (був вільним слухачем тому, що не зміг надати документів про дворянство), а й середньої – закінчив лише п'ять класів гімназії, залишивши її чи то за браком грошей, чи то за відсутністю сили волі боротися з нудьгою, яку навіювали загальнообов'язкові предмети...

У 1843-1844 рр. Куліш познайомився з В. Білозерським, Т. Шевченком, М. Костомаровим. Молоді патріоти згуртувалися навколо ідеї «видвигнути рідну націю з духовного занепаду». Проте на момент створення Кирило-Мефодіївського братства Куліш уже працював у Петербурзі.

У 1847 році одружився з молодшою сестрою В. Білозерського Олександрою. Боярином на весіллі був Шевченко.

Ведучий: Дивовижно і непросто перепліталися долі Пантелеймона Куліша і Тараса Шевченка, цих двох великих українців: дворянина і кріпака, козака – січовика і козака – заможного хutorянина, як двох крил однієї нації, цих, за висловом Є.Маланюка, «Мікель Анджело і Леонардо да Вінчі українського Ренесансу».

Сама Доля так розпорядилася, щоб на обривистих дорогах ХІХ століття майже одночасно то наближалися, сходилися, то віддалялися два Велетні України, два могутні мислителі, два невтомні подвижники, один з яких відкривав глибини серця нації, а інший – її інтелекту, історичного досвіду.

Ім'я одного оповите світовою славою, до якої він дійшов своїм генієм, долаючи кайдани кріпацтва і національного гніту, ім'я другого – ганебно забуте, а вся творчість вилучена зі спадщини національної культури як ворожа, антиідейна.

Кожен по-своєму, але однаково гаряче і безкорисливо вони любили свій народ, були духовними побратимами. Нам є чому повчитися у них: благородству дружби, вмінню піднятися над тим, що роз'єднує, і вмінню триматися за те, що возвеличує. Врешті-решт, Шевченко вибачив Кулішеві «напівп'яну музу», адже то було, мабуть, своєрідним, у характерному «кулішівському» стилі, бунтом проти впливу Кобзаря на нього.

Дослідник I: Після весілля молодята вирушають до Праги, куди Куліша як молодого перспективного вченого Академія наук направила у наукове відрядження. Сталося ж непередбачуване: у Варшаві його заарештовують за буцімто зв'язки з Кирило-Мефодіївським товариством, хоча, як ми вже згадували, участі в ньому Куліш не брав, лише листувався з членами товариства. За висновком царських жандармів, мав «надзвичайні думки про вигадану важливість України, ...думки, які могли вселяти в малоросів ідеї про право їх на окреме існування від Імперії».

Після тривалих допитів письменника відправляють на заслання до Тули під нагляд поліції із забороною писати і займатися педагогічною діяльністю. Пробувши там три роки і три місяці, активно займався самоосвітою, вивчив шість (!) іноземних мов, причому більшість з них – самотужки.

Повернули його із заслання завдяки клопотанню друзів, дружини та її родичів, а також у зв'язку з 25-річчям царювання Миколи I. Все ще позбавлений права друкуватися, Куліш змушений публікуватися анонімно або під псевдонімом.

Ведучий: Всі ці удари долі, тяжкі роки поневірянь, злидні, поліцейський нагляд гнітючим тягарем лягли на плечі молодого подружжя. Через нервові напруження у Олександрі Михайлівни стався зрив вагітності, після якого вона вже не змогла стати матір'ю. Пантелеймон Олександрович незгоди й випробування тамував у роботі. Опорою, підтримкою і захисницею стає для письменника у цей період його дружина. Але час від часу якогось первісного замісу ностальгія охоплювала пристрасну душу Куліша. І він пробує шукати вихід у нових романтичних захопленнях. Відомий його епістолярний роман з О. Милорадовичівною, освіченою панночкою з Калюжинець на Чернігівщині, спалах шалених почуттів до звабливої «московки» Марії Маркович (відомої під псевдонімом Марко Вовчок – саме Куліш його і придумав), який так захопив, засліпив письменника, що став причиною глибоких душевних страждань: «Я в цілому світі не знаходжу спокою...». Згодом це захоплення минуло, але присмак самотності, невдоволення чимось вищим лишався. Окремо стоїть його захоплення Параскевою Глібовою, першою дружиною великого байкаря. Ці й подальші спроби знайти вихід з тупикового душевного стану не дають письменникові ані найменшого заспокоєння.

Дослідник II: От-от, колего, давайте поговоримо про його стосунки з жінками!

Портрет Пантелеймона Куліша в особистісному плані, у плані ставлення до жінок настільки ж мало привабливий, як портрет будь-якого чоловіка тієї доби – егоїстичний мачо, зосереджений лише на власних потребах і бажаннях, у пошуках ідеальної жінки, яка має поєднувати у собі непоєднуване: яскравість і самотність із покорою, талановитість не меншу, ніж у її обранця, з готовністю пожертвувати власною творчістю заради перспективи створення ідеальних умов для праці коханому, здатність забезпечити стабільність подружнього життя і при цьому уникнути рутини. У жодному з численних описів такої жінки не згадано, що сам Куліш готовий запропонувати в обмін на цей ідеал – окрім зосередженості на собі та своїй праці, якою, звісно, не здатен прогодувати родину, а також бажання уникнути побутових турбот. Не кажучи вже про те, як саме виглядали всі численні романи 50-60 рр. стосовно його дружини, талановитої і жертвної Ганни Барвінок, готової пожертвувати власною творчістю заради комфорту чоловіка, та ще й досить хворої на той момент.

Письменник: «Женщины за мной волочатся, как за Дон-Жуаном. Это составляет и счастье, и несчастье моей жизни. Счастье потому, что я приятно занят и забываю свое поганое прошлое, а несчастье потому, что романы мои грозят мне новыми бедствиями. Но судьба хранит меня до сих пор чудесным образом. До сих пор я не сделал ни одного шага, в котором мог бы раскаиваться. Мысль моя стоит на страже чувства, и потому я не погружаюсь в преисподнюю любви».

П. Куліш.

Читець II: Ще любо дивляться на мене карі очі
І біла рученька в моїй руці тремтить,
І від речей моїх серед німої ночі
Дівоче серденько і мліє, і болить.
Дівчино – горлице! Шкода твого кохання,
Шкода ночей без сну, зітхання-сумування,
Живу я розумом, а серце тихо спить.

П. Куліш.

Дослідник I: Я б сказав, колего, Кулішеві романи протікали переважно в епістолярній формі, були більше платонічними, ніж чуттєвими. Ці мандри в пошуках «одухотвореної інтимної єдності» принесли письменникові гіркі розчарування, завдали тяжкого болю його вірній, люблячій дружині, яка попри все залишалася його вірним другом. Жодне з любовних захоплень «гарячого Панька» не стало постійним, тож основним усе-таки залишалося подружнє життя з Олександрою Михайлівною, пригаслі почуття до якої на ту пору затаїлися десь у душевних глибинах.

Врешті-решт своєю Беатріче він назвав лише її, Ганну Барвінок. Це їй присвятив він найкращі ліричні твори новаторської збірки «Дзвін», вершини поетичної творчості Куліша, любовна лірика якої стала окрасою української поезії. Досвід нелегких літ підводить Куліша до думки, що терпіння, віру, надію, любов, сподівання і чекання його вірної дружини не замінити у цьому житті нічим.

Читець I: Дивлюсь на срібний волос твій, Кохана,
І думаю: «Се промовна літопись, –
Про мене, нещасливого тирана,
Незабутна, нагадувальна пропись».

П. Куліш.

Ведучий: Яку ж потрібно було мати Ганні Барвінок жіночу мудрість, мужність і талант до самозречення, всепрощення, щоб після стількох нелегких років з Кулішем на схилі свого життя написати: «Він мав у собі стільки магнетизму, що навіки підкорив мене собі... Ми прожили п'ятдесят років, і бажала б, щоб увесь світ був наповнений такою тихою чарівливою ніжною симпатією. Поетична його душа регулювала іноді лад моєї дисгармонійної. Бачачи таку довершеність перед собою, в образі людини, – це мені імпонувало, і я дивилась на це явище з подивом і вдячністю творцеві й побожно шанувала його... подібні люди, як він, дуже рідкісні – віками родяться...».

Читець II: «Куліш шукав ідеальної жінки, але претендентки на неї в ході спілкування з ним насторожували його тим, що до ідеалу не дотягували (крім, як йому здавалося, Марка Вовчка), не розуміли його так, як він хотів, не обіцяли певности у цивільному шлюбі. Шукавши спочатку в уподобаних дівчатах і жінках одуховлености на противагу буденности

дружини, погрузлої у побуті, він потім хотів відчувати впевненість у них. Бажав підкріплення поривів до ідеального надійністю – і ні в кому не знаходив цього».

Є. Нахлік.

Читець І: «Куліш не міг піти за жодним своїм тодішнім захопленням (крім хіба що талановитої Марковички), бо понад усе ще замолоду визначив для себе громадянське покликання. Він міг наважитися поєднати власну долю тільки з або рівнею собі, як-от та ж авторка «Народних оповідань», або ж із такою піднесеною жінкою, яка б не лише чарувала його окриленою душею, а й у якій він був би певен, що вона забезпечила б йому надійне сімейне майбутнє, подружню стабільність і можливість займатися улюбленою письменницькою справою. Марко Вовчок зрезигнувала з його освідчення, а жодна інша з його симпатій другої половини 50-х – початку 60-х років не заповідалася на роль надійної, самовідданої та покірної дружини».

Є. Нахлік.

Дослідник І: У квітні 1856 р. після коронації Олександра II настала певна лібералізація суспільного життя. П.Кулішеві нарешті повертають право друкуватися.

Розпочинається особливо успішний і плідний у творчому плані період у його культурницькій діяльності: протягом 1856-1857 р. р. виходить двотомне видання «Записки о Южной Руси », вперше написане придуманим автором оригінальним правописом – «кулішівкою» - який заклав основи сучасного українського правопису; збірки фольклорно-історичних та етнографічних нарисів, з'являється друком перший в Україні історичний роман «Чорна рада», який І.Франко називає «найліпшою історичною повістю в нашій літературі», український буквар і читанка – «Граматка».

У Петербурзі Куліш відкриває власну друкарню, в якій публікується майже все тодішнє письменство; видає дешеві книжечки серії «Сільська бібліотека», періодичні видання, зокрема альманах «Хата», перший загальноукраїнський журнал «Основа», на сторінках якого публікує багато власних творів різних жанрів.

У творах письменника цієї доби вже позначилася зміна поглядів. Ще помітнішою вона стала після реформи 1861 року. Поглибилися й ідейні розходження з Шевченком, аж до неприйняття його творчості. У 60-ті роки Куліша направляють до Польщі провідником політики російського царизму як «директора духовних справ». З кінця 60-х жив у Львові, Відні, активно підтримував зв'язки з громадсько-культурними діячами Галичини. Був головним «двигачем», за висловом І. Франка, українофільського руху на її території.

Ведучий: Особливо помітну зміну поглядів П. Куліша засвідчило тритомне дослідження «История воссоединения Руси», яке шокувало українську громадськість. У цей період письменник відчайдушно намагався протистояти несприятливій для розвитку української культури ситуації, то сподіваючись на благородну роль освіченого самодержавства, то орієнтуючись на співробітництво з польською інтелігенцією Галичини. Проте горезвісний Емський указ 1876 року, який фактично заборонив використання українського слова, відчутно похитнув «москвофільські» ілюзії Пантелеймона Олександровича, надії його на культуротворчу місію російського абсолютизму в Україні. Тож у 1877 році Куліш назавжди полишає державну службу і переїжджає до Мотронівки, яку на честь дружини перейменовує на Ганнину Пустинь.

Дослідник І: Тут, на хуторі, пройшли найплідніші літа його творчості. Саме тут Куліш знаходить ту обітовану землю, про яку мріяв і яку шукав по всій Україні та за її межами, зізнавшись, що ці останні роки були для нього найщасливішими в творчому і подружньому житті. Куліш багато пише (збірки оригінальних, новаторських поезій «Дзвін» та «Хуторна

поезія»), перекладає – його творчу увагу привернули поетичні перлини Пушкіна, Байрона, Гете, Шиллера, Гейне, Міцкевича, драматургія Шекспіра. Словом, працює, фактично, до останнього дня. Активна літературна і наукова діяльність Куліша була перервана раптовою хворобою і смертю 14 лютого 1897р. За декілька тижнів до смерті Пантелеймон Олександрович ще встиг відсвяткувати золоте весілля зі своєю вірною Сашуною.

Читець II: Давно в труні Тарас і Костомара,
Грабовський чемний, лагідний Плетньов, –
Сивіє розум і холоне кров;
Літа минулі, мов бліда примара.

Та він працює. Феніксом з пожару
Мотронівка народжується знов;
Завзяттям віє від його промов
І в очах відблиск молодого жару.

Він боре тупість і муругу лінь;
В Європі хоче ставити курінь,
Над творами культурників п'яніє.

І днів старечих тягота – легка,
І навіть в смертних муках агонії
В повітрі пише ще його рука.

М. Зеров.

Ведучий: Увесь життєвий шлях Пантелеймона Куліша – то подвижницька діяльність в ім'я духовного поступу українського народу, невтомний пошук правди-істини, розбудова національної культури на терені красного письменства і літературної критики, фольклористики і етнографії, історії та історіософії, публіцистики і педагогіки, мовознавства і релігії, журналістики та видавничої справи. У більшості з цих напрямків він був новатором.

А ще був поліглотом і просто ерудитом, мав феноменальну пам'ять (вкрадений рукопис віршованого перекладу Біблії українською мовою відтворив по-пам'яті), також мав хист доброго живописця, вмів зробити скрипку, змайструвати меблі... Взагалі, чи було щось таке, чого «гарячий Куліш» не вмів?

Можна тільки захоплюватися людиною, яка, не маючи навіть закінченої освіти, володіла такими енциклопедичними знаннями, мала такі універсальні інтереси і форми діяльності, так плідно (зауважимо, досконально вивчивши предмет) і наполегливо працювала у таких різних напрямках і всюди досягала успіху.

Письменник: «А що... якщо правда Господня рука простерта наді мною? Що, якщо мої великі муки сердечні, мої помисли, нікому не висповідані, оберне дух Господній на велике, не гинуче для потомства діло?».

П. Куліш.

Дослідник I: Лише Кулішів незвичайний таланти природні нахили до демократизму та аристократизму духу, нервовість натури зумовлювали його болючі зриви, найгостріше протиборство в його власному світі та в його душі: між серцем та інтелектом, між принциповими переконаннями та емоційними рефлексіями, і не лише в другорядному (ставленні до окремих людей і подій), а й у найсуттєвішому, в т.ч. і до національних святинь, а також своїх особистих ідеалів.

Читець I: «Куліш усе життя шукав шляхів, палаючи пристрастю сказати якесь велике слово. У даний момент твердо переконаний у правоті своєї думки, він усе ж незабаром відкидав її, щоб знову з такою ж самовпевненістю захищати яку-небудь іншу. Ці питання склали трагедію його життя, але вносили фермент у літературне життя України».

I. Франко.

Ведучий: Тільки в тому, що для досягнення мети (а особливо якщо ця мета – українська ідея) потрібна подвижницька, каторжна праця, праця, яка приносить і радість, насолоду, захоплення земляків і розчарування, праведне обурення друзів, колег, читачів, праця, яка й підносить дух, і знесилює надії – лише в цьому у пристрасного Панька сумнівів не було.

Праця, праця, тяжка і невтомна праця – таке було життєве кредо Куліша, одного із найбільших велетів української роботи.

Читець II: Я не поет і не історик, ні!
Я піонер з сокирою важкою:
Терен колючий в рідній стороні
Вирубую трудящою рукою.

П. Куліш.

Дослідник I: Його «трудяща рука» дала Україні дуже багато: не було українського історичного роману – П.Куліш його написав, нема драматичних поем – з-під його пера виходить ціла низка, бракує перекладів світових класиків – він їх перекладає, не налагоджена видавнича справа – організовує роботу першої в XIXст. української друкарні, нема українського правопису – творить його, потрібна гаряча публіцистика – Куліш плідно і завзято працює в публіцистиці, нема українського журналу – разом з іншими ентузіастами організовує його, потрібні монографії з історії України – також пише їх. І т.д., і т.д.

До останніх днів з-під пера письменника лягало на папір образне слово. Шість десятиліть літературного подвижництва не вичерпали творчих задумів. М.Могилянский, познайомившись із творчими щоденниками пізнього Куліша «Чорними рукописями» 1890-1893рр., був вражений ясністю і шляхетністю його мислення. Він писав, що й на восьмому десяткові літ у Куліша було ще багато енергії, любові до свого діла, працездатності і напруженості духовного життя, що «разом з ясним і блискучим розумом нерідко виявляв він і блиск таланту свіжого і дужого».

Ведучий: Ось чому ми, незважаючи ні на які «проте» і «але», так шануємо його...

Читець I: «...несамовитого Панька Омельковича (як він любив себе називати), ...того, який народу нашому подарував будь-що-будь Біблію й Шекспіра, хоч про це ми так рідко згадуємо, що залишив нам перший національно-історичний роман, що залишив нам мову, вже не ту, що «конала», як здавалося Метлинському чи Боровиковському, і не ту, що була діалектом для «домашнього», мовляв, вжитку, як на це приставав сучасник і співтовариш Костомаров, лише мову вироблену і для публіциста, і для науки, і для белетристики, що дав нам початки історіософічної і зразки політичної поезії, що, врешті, створив нам нашу сучасну абетку».

Є. Маланюк.

Читець II: Так, ми на те у наш убогий мир прийшли,
Щоб мову з мів людських, скалічену, забвенну,
З народних уст узять і в перло возвести,

Нехай живе й цвіте вона про всю Вселенну
І розів'є колись ту силу сокровенну,
Що на той світ заніс від нас Бояне, ти!
Потомки древнього слов'янського народу,
За слова стоїмо і розуму свободу.

П. Куліш.

Дослідник І: Усе, над чим працював Пантелеймон Олександрович, сьогодні на часі.

Саме Куліш першим став вживати в літературі й науці наймення «Україна» і послідовно відстоював волю свого народу, щоб земляки відчували себе українським народом, а не малоросійською народністю. Його твори будили самосвідомість, показували, що українці – це нація, зі своєю мовою, звичками, історичним минулим.

Куліш розчищав хащі неучтва, громадської пасивності та національної байдужості, закликав зберегти національну самобутність, обрати свій власний цивілізаційний шлях розвитку, порятувати «святе наслідде – слово! Воно-бо – скарбівня нашого духу».

Читець І: О слово рідне! ти стоїш на чаті
Предковікових пам'яток святині,
В ясній, блискучій, херувимській шаті,
Як меч огненний, в нашій Україні.

П. Куліш.

Ведучий: У спадщині Куліша є дуже багато роздумів щодо майбутнього державного устрою України. Він мав глибоку інтуїцію, передбачав майбутнє України як самодостатньої сили, самодостатнього народу, вважав, що в далекому майбутньому українці можуть розвинути культурно аж настільки, що не лише усвідомлять свою окремішність, а й спроможуться на власну державність.

Дослідник І: «Любов П. Куліша до свого народу, до України не була сліпою і вєспроцаючою. Він любив їх любов'ю істинного патріота і з широко відкритими очима, які бачили не тільки те, чим можна було пишатися, а й те, що заважало нормальному розвитку. І в цьому випадку любов його постає рішучою і безкомпромислою».

Л. Токар.

Ведучий: «Можна сперечатися з приводу тих чи інших поглядів Панька Куліша, сприймати чи не сприймати його неординарні історіософські ідеї, а проте не можна не визнати, що все своє свідоме життя він жертвовно поклав на вівтар рідного поневоленого народу задля його культурного випростання і зростання. Адже ж мав можливість зробити непогану кар'єру чиновника або вченого, здобути визнання імператорської Академії наук чи авторитетних російських університетів. Проте знехтував цим, не забезпечивши собі на старість навіть пенсії. Натомість зберіг своє творче і людське «я», вірність самому собі, незалежність мислення».

Є. Нахлік.

Читець ІІ: Всевишній! Я Тобі молюся,
Молекул космосу Твого...
Де ти, хто ти, - даремно б'юся,
Ні, не збагну вовік сього!
.....

Молюсь, не дай мені з розпуки
Зректися розуму мого:
Нехай не гасне світ науки
В проміннях сяєва Твого.

Нехай мій дух, в земній юдолі,
Не знижується до звірят;
З Твоєї пресвятої волі
Нехай вівіки буде свят!

П. Куліш.

Ведучий: Сучасним «поборникам нації», які не мислять «боротьби за краще життя народу» без наповнення власних кишень, без задоволення своїх власних інтересів та амбіцій, цього не зрозуміти.

Дослідник І: «Яка ж ще й нині пролягає відстань між потребою національного пуття, честі та поваги й тією частиною українського люду, яка ще й сьогодні – це гірка правда – не пов'язує власної долі з потребою зміцнення української державності! Кулішів батіг... ще довго буде нам потрібний, так саме, як, до речі, корисний він і для виховання немалої кількості тих, кого величаємо національною елітою. Ми – нація, що має «сліпих і нетямних вождів», «усього півтора чоловіка нації, і ті живуть у незгоді», «...ми один одного пожерли на Україні» - як хотілося б, щоб ми частіше прикладали ці Кулішеві характеристики не до його сучасників, а таки самі до себе».

А. Погрібний.

Ведучий: Заклик одного з героїв «Чорної ради» полковника і священника Шрама: «Шануйтеся, щоб вас не поневолили!» звернений і до нас, нащадків Куліша. Проекція роману на сучасність очевидна. Історія не раз вчила нас об'єднуватися, але ми завжди виявлялися поганими учнями (така вже вдача українська!) і досі мало чого навчилися.

Читець І: «На долю видатної особистості припадає майже обов'язково більш або менш напружена боротьба з сучасниками і суспільством. Ця неунікнена «пря» триває часто і по смерті. Та проходять десятиліття, народжуються нові покоління, слабне гострота почувань, блідне пам'ять».

Забувається Шевченкова згадка про «капусту головату». Рідше згадуємо про «паралітиків з блискучими очима» Лесі Українки. Пробачаємо Франкові в свій час таке голосне, та ще й до чужих сказане, «не кохам Русі»...».

Є. Маланюк.

Читець ІІ: «Одного лишень не можемо забути. Одному йому лишень не пробачаємо. Не можемо пробачити. З цілого його великого творчого доробку, з тієї бібліотеки книжок завше пам'ятаємо тільки той один рядок: Народе без пуття, без честі, без поваги – рядок, що болить, як незагоєна рана, що горить і пече, як образливо-болючий поличник, що ножем крає наше серце. Тоді, як і тепер. Донині».

Є. Маланюк.

Дослідник І: «Ми звикли до категоричних суджень, а головне – до однозначних присудів, нам миліша одноплщинність, а суперечливість нас лякає і обурює. Так, Пантелеймон Куліш

– суперечлива постать в історії української літератури, але його помилки аж ніяк не повинні домінувати в наших уявленнях над його достоїнствами».

Р. Скворцова.

Дослідник II: І нехай найбільше пам'ятаємо саме той образливий для щирого українця рядок про народ без пуття, честі і поваги.

«Думаємо, що це є саме добрий знак. Думається, що в цьому явищі, на тлі нашої майже безнадійної долі, кориниться наша надія: значить, сумління наше не приспане, чуйність наша чатує, серце наше - живе».

Є. Маланюк.

Читець I: Воскреснеш, нене, встанеш з домовини,
Тебе я словом правди привітаю,
І розіллється слава України
По всій вселенній од краю до краю.

П. Куліш.

Ведучий: «І хіба не живі й досі, хіба не пульсують живою кров'ю пророчої думки його давні-давні слова, що їх у свій час так мало знали, а ще менше розуміли:

«Прославлять і благословлятимуть майбутні покоління лише тих, що дбають за це, аби землю нашу посіли в спадщину ті, що пролили за неї свою кров. Про інших буде стільки пам'яті, що за будівників залізничних шляхів і таких інших речей... Ми ж безпосередні пани і володарі цієї землі. На ній відіб'ється наше моральне обличчя, і буде вона відома народам рисами цього обличчя, яких ніхто стерти не зможе!».

Є. Маланюк.

Читець II: І буде дух його із віку в вік сіяти,
Серця цілющою водою покропляти
І рани гоїти, і сльози обтирати.

Ганна Барвінок.

При підготовці видання використані:

1. Куліш П. О. Твори. У 2 т. Т.1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Пантелеймон Куліш; вступ. ст., упорядкув. і прим. Є. К. Нахліка. – К.: Наук. думка, 1998. – 751с.

2. Куліш П.О. Чорна рада: Хроніка 1663 року: роман; оповідання / Пантелеймон Куліш; передм. Є. К. Нахліка. – К.: Таст-М; Х.: Євроекспрес, 2000. – 383 с. – (Історія України в романах).

3. Куліш П. Листи до М. Д. Білозерського / Пантелеймон Куліш; Львів. від-ня ін.-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України; упорядкув., вступ. ст. і комент. Олесь Федорука. – Львів-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1997. – 219с.

4. Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження / НАН України; Львів. від-ня ін.-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Львів-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 410 с.: іл.

5. Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення : зб. наук. праць до 180-річчя від дня народж. Пантелеймона Куліша / Ін-т українознав. Київ. нац. ун-ту ім.

Т. Г. Шевченка; Міжнар. благод. фонд «Фонд Пантелеймона Куліша»; за заг. ред. П. П. Кононенка та І. С. Плюща. – К.: МП Леся, 2000. – 224с.

6. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: до 170-річчя від дня народж. / Є. К. Нахлік. – К.: Знання, 1989. – 48с. – (Сер.6 «Л-ра і мистец.»; №5).

7. Нахлік Є. К., Нахлік О. М. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: біогр.-культуролог. дослідж.; з дод. невідом. листування / Є. К. Нахлік, О. М. Нахлік; моногр. розвідка Є. К. Нахліка. – Львів, 2009. – 319с.: іл. – (Сер. «Літературознавчі студії», вип.13).

8. Дзюба Т. Хутірська концепція Пантелеймона Куліша / Тетяна Дзюба // Слово і час. – 1998. – №4-5. – С.43-46.

9. Крижанівська Т. Пантелеймон Куліш – першорядна зірка української літератури: письменник, видавець, редактор / Тетяна Крижанівська // Вісник Книжкової палати. – 2009. – №8. – С.37-40.

10. Личковах В., Пулина В. Пантелеймон Куліш в Санкт-Петербурзі / Владимир Личковах, Виктория Пулина // Дивосад. – 2002. – №3-4. – С.16-18.

11. Маланюк Є. В Кулішеву річницю / Євген Маланюк // Дивослово. – 1994. – №8. – С.22-25.

12. Сиротенко В. Пантелеймон Куліш – мій бентежний прапрадід / Володимир Сиротенко // Україна. – 2004. – №7-8. – С.65-69.

13. Терлецький В. Київські листи Куліша / Віктор Терлецький // Київ. – 1994. – №5-6. – С.130-136.